

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi

“Xalq cholg’ularida ijrochilik” kafedrasida o‘qituvchisi

Xakimov Dilshod Abduazizovich

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek maqom san’atida xalq cholg’ularining tutgan o‘rni, ularning maqom yo’llari ijrosidagi badiiy-ifoda imkoniyatlari va melodik vazifalari ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tanbur, dutor, sato, nay, qo‘shnay, g’ijjak, chang, doira kabi cholg’ularning Shashmaqom, Xorazm maqomlari va Farg’ona-Toshkent maqom yo’llari tarkibidagi roli, ansambl tuzilishi va ijrochilik an’analari yoritilgan. Shuningdek, maqom cholg’ularining akustik xususiyatlari, ovoz palitrasi va ijro madaniyatining hozirgi bosqichdagi rivojlanish tendensiyalari ko‘rsatib berilgan. Maqola maqom san’atining UNESCO nomoddiy madaniy meros ro‘yxatiga kiritilishi munosabati bilan uning saqlash va targ’ib etish masalalariga ham e’tibor qaratadi.*

Kalit so‘zlar: *maqom, Shashmaqom, xalq cholg’ulari, tanbur, dutor, sato, doira, nay, maqom yo’llari, ijro an’anasi, nomoddiy madaniy meros.*

Maqom san’ati - o‘zbek va tojik xalqlarining ko‘p asrlik musiqa madaniyati zaminida shakllangan, mukammal nazariy tuzilishga va boy ijro an’alariga ega bo‘lgan murakkab musiqiy hodisadir. U Sharq mumtoz musiqasining eng yuksak namunalaridan biri sifatida e’tirof etilgan va 2003-yilda Shashmaqom UNESCO tomonidan insoniyatning og‘zaki va nomoddiy madaniy merosi durdonalari ro‘yxatiga kiritilgan.

Maqom san’atining badiiy mukammalligini ta’minlovchi muhim unsurlardan biri - bu xalq cholg’ularidir. Tanbur, dutor, sato, nay, qo‘shnay, g’ijjak, chang va doira kabi cholg’ular maqom yo’llari ijrosida o‘zining noyob ovoz palitrasi, melodik imkoniyatlari va ritmik tuzilishi bilan alohida o‘rin tutadi. Har bir cholg’u maqom strukturasida ma’lum bir badiiy-ifoda vazifasini bajarib, butun asarning yaxlitligini ta’minlaydi.

Shu jihatdan, maqom san’atida xalq cholg’ularining tutgan o‘rnini, ularning ijro xususiyatlarini va badiiy funktsiyalarini ilmiy nuqtai nazardan o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada maqom yo’llari ijrosida qo‘llaniladigan asosiy cholg’ularning organologik xususiyatlari, ansambl tuzilishi va ijro an’analari yoritilgan.

Maqom san’ati va undagi xalq cholg’ularining o‘rni masalasi o‘zbek musiqashunosligining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Yu.Rajabiyning "Shashmaqom" asari maqom san’atini ilmiy asosda o‘rganishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. I.Rajabovning "Maqom asoslari" kitobida maqom nazariyasi, uning shakl-tuzilish xususiyatlari va ijroda qo‘llaniladigan cholg’ular haqida atroflicha ma’lumot berilgan.

F.Karomatovning "O‘zbek xalq musiqa merosi" asari va T.Vizgoning Markaziy Osiyo cholg’ulariga bag‘ishlangan tadqiqotlari maqom cholg’ularining organologik xususiyatlarini chuqur tahlil qiladi. O.Ibrohimovning "O‘zbek cholg’ushunosligi" kitobida tanbur, dutor, sato kabi maqom cholg’ularining tuzilishi, kuylanishi va ijro texnikasi yoritilgan.

Xorijiy tadqiqotchilardan T.Levin, J.During, A.Djumayevlarning maqom san'atiga bag'ishlangan ishlari maqomning xalqaro miqyosdagi o'rganilishi va boshqa Sharq musiqa an'analari bilan qiyosiy tahliliga muhim hissa qo'shgan. Hozirgi davr tadqiqotchilaridan O.Matyoqubov, R.Yunusov, A.Jabborovlar maqom ijrochilik an'analari va zamonaviy taraqqiyot masalalarini o'rganmoqdalar. Biroq, maqom cholg'ularining badiiy-ifoda imkoniyatlari va zamonaviy ijro madaniyatidagi rivojlanish tendensiyalari yanada chuqur tadqiqotni talab etadi.

An'anaviy maqom ansambli aniq tuzilishga ega bo'lib, unda har bir cholg'u o'ziga xos vazifa bajaradi. Bu tarkib asrlar davomida shakllangan va maqom yo'llarining mukammal ijrosi uchun zarur bo'lgan ovoz balansini ta'minlaydi. Klassik maqom ansamblida quyidagi asosiy cholg'ular qo'llaniladi: tanbur, dutor, sato, nay, g'ijjak, chang va doira.

Buxoro va Samarqand maqom maktablarida Shashmaqom ijrosida asosan tanbur yetakchi cholg'u sifatida xizmat qiladi. Xorazm maqom an'anasida esa dutor va g'ijjak alohida o'rin tutadi. Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari ijrosida dutor, tanbur, doira birgalikda kuylanadi. Har bir mintaqaviy maktab o'ziga xos cholg'u kombinatsiyasi va ijro uslubiga ega bo'lib, bu maqom san'atining boyligini va rang-barangligini ta'minlaydi.

Tanbur maqom san'atida yetakchi melodik cholg'u sifatida e'tirof etiladi. Uzun dastali, uch yoki to'rt torli ushbu cholg'u maqom yo'llarining nozik melodik nuanslarini, pardalarini va bezaklarini aniq ifoda etish imkonini beradi. Tanburning ovoz palitrasi keng bo'lib, u past registrlardan yuqori registrlarga qadar mukammal jaranglaydi.

Tanbur ijrosida "mizrob" deb ataladigan maxsus simli urgich qo'llaniladi. Maqom tanburchilari ijro davomida ohangni shu darajada nozik chiqaradilarki, bu ovozda inson nafasining kechinmalari, qalb iztiroblari aks etadi. Tanbur maqom ijrosida hofizning ovozigacha hamohang bo'lib, uning lirik ifoda kuchini yanada oshiradi. Yu.Rajabiy, T.Jalilov, F.Sodiqov, O.Otaxonov kabi atoqli tanburchilar maqom san'atining bu jihatini yuksak cho'qqilarga ko'targanlar.

Dutor ikki torli, barmoq bilan chalinadigan cholg'u bo'lib, uning yumshoq, jarangdor sadosi maqom ohanglarini lirik tarzda boyitadi. Dutor maqom ansamblida ham yakka, ham hamroh cholg'u sifatida foydalaniladi. Uning ovozi tanbur bilan uyg'unlikda jaranglab, kompozitsiyaning melodik to'qimasini chuqurlashtiradi.

Sato tanbur shaklidagi, lekin kamon bilan chalinadigan cholg'u bo'lib, u maqom yo'llarining cho'zilgan, lirik qismlarida ayniqsa, samarali ishlatiladi. Sato ovozi cho'ziq va melismatik bo'lib, hofizning vokal partiyasiga hamohang ravishda ergashadi. Bu cholg'u, ayniqsa, Buxoro maqom maktabida keng qo'llaniladi.

G'ijjak kamon bilan chalinadigan torli cholg'u bo'lib, uning hayajonli, ifodali ovozi maqomning emotsional qismlariga alohida ta'sir kuchini bag'ishlaydi. Xorazm maqomlarida g'ijjak yetakchi cholg'ulardan biri sifatida e'tirof etiladi va uning ijrosi bilan maqom yo'lining badiiy mukammalligi ta'minlanadi.

Nay qamish yoki bambukdan tayyorlangan puflama cholg'u bo'lib, uning sadosi maqom ijrosida insoniy nafasning eng nozik ifodasi sifatida qabul qilinadi. Nay ovozi cho'ziq, lirik va sokin bo'lib, maqomning falsafiy-mushohada xususiyatini ta'kidlaydi. Mavlono Jaloliddin Rumi nayni inson qalbining iztirobli nidosiga qiyoslagani bejiz emas.

Chang ko'p torli, urgich bilan chalinadigan cholg'u bo'lib, uning jarangdor, billur ovozi maqom ansamblining tovush palitrasini boyitadi. Chang ijrosi orqali maqom yo'llarining harmonik to'qimasi ta'minlanadi va u ko'pincha o'rta registrda kuylanadi. Xorazm maqomlarida chang muhim o'rin tutadi va alohida ijrochilik maktabi shakllangan.

Doira maqom san'atida ritmik tayanch vazifasini bajaradi. Maqom yo'llarining har biri o'ziga xos usul (ritmik formula)ga ega bo'lib, doira ana shu usullarni mukammal tarzda ifoda etadi. Talqincha, nasr, ufar, mug'ulchai kabi usullar maqom ijrosining ritmik tuzilishini belgilab beradi. Doirachining mahorati nafaqat ritmni saqlashda, balki butun ansamblning kompozitsion yaxlitligini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Doiraning quyma, jarangdor va past tovushlari uyg'unligi maqom ijrosiga betakror jozibadorlik baxsh etadi.

Hozirgi davrda maqom san'atining va undagi xalq cholg'ularining saqlanishi hamda rivojlantirilishi davlat siyosati darajasidagi muhim masala hisoblanadi. O'zbekiston davlat konservatoriyasi, San'at va madaniyat instituti hamda mintaqaviy maqom maktablarida yosh ijrochilarni tayyorlash bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Xalqaro maqom anjumanlari, festivallari va tanlovlari maqom san'atining global miqyosdagi targ'ibotiga xizmat qilmoqda. Shuningdek, maqom cholg'ularining audio va video yozuvlarini raqamli arxivlarda saqlash, ularga oid darslik va metodik qo'llanmalar yaratish dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilangan.

Maqom san'ati o'zbek xalqining ko'p asrlik musiqa madaniyatining eng yuksak namunasi bo'lib, undagi xalq cholg'ulari maqomning badiiy mukammalligini ta'minlovchi muhim unsurlardir. Tanbur, dutor, sato, nay, qo'shnay, g'ijjak, chang va doira kabi cholg'ular maqom yo'llari ijrosida o'ziga xos badiiy-ifoda vazifalarini bajarib, kompozitsiyaning yaxlitligini, ohangdorligini va ritmik mukammalligini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, har bir maqom cholg'usi o'ziga xos vazifaga ega: tanbur — yetakchi melodik cholg'u sifatida, dutor va sato — ohanglarni boyitishda, g'ijjak — emotsional ifodada, nay — lirik unsur sifatida, chang harmonik to'qimani ta'minlashda, doira esa ritmik tayanch sifatida xizmat qiladi. Ushbu cholg'ularning uyg'unligi maqomning betakror estetik qiyofasini yaratadi.

Maqom san'atini va undagi xalq cholg'ularini saqlash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazish bugungi kunning eng muhim madaniy vazifalaridan biridir. Buning uchun yosh ijrochilarni tayyorlash, ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish, maqom cholg'ularining raqamli arxivlarini yaratish va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash kerak. Maqom bu nafaqat musiqa, balki o'zbek xalqining ma'naviy qiyofasi, falsafiy tafakkuri va estetik dunyoqarashining yorqin ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rajabiy Yu. Shashmaqom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1966. 5 jild.
2. Rajabov I. Maqom asoslari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2006. 224 b.

25-May, 2026-yil

3. Karomatov F.M. O'zbek xalq musiqa merosi. Toshkent: O'qituvchi, 1986. 268 b.
4. Vizgo T.S. Sredneaziatskie muzikalnie instrumenti pamyatniki iskusstva. M.: Muzika, 1980. 192 s.
5. Ibrohimov O. O'zbek cholg'ushunosligi. Toshkent: Musiqa, 2018. 312 b.
6. Matyoqubov O. Maqomot. Toshkent: Musiqa, 2004. 264 b.
7. Jabborov A. O'zbekiston bastakorlari va musiqa madaniyati. Toshkent: San'at, 2015. 256 b.
8. Yunusov R. O'zbek maqom san'ati taraqqiyoti. Toshkent: Fan, 2019. 198 b.
9. Levin T. The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia. Bloomington: Indiana University Press, 1996. 318 p.
10. During J. The Spirit of Sounds: The Unique Art of Ostad Elahi. Cranbury: Cornwall Books, 2003. 280 p.
11. UNESCO. Shashmaqom Music. Proclamation of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity, 2003.